

KOPSTUKKEN FILOSOFIE – een reeks toegankelijke inleidingen in het leven en denken van sleutelfiguren uit de geschiedenis van de westerse filosofie, ‘meesters in het denken’ die onze cultuur blijvend hebben beïnvloed.

KOPSTUKKEN FILOSOFIE

<i>Socrates</i> C.C.W. Taylor	<i>Hume</i> A.J. Ayer	<i>Popper</i> Lothar Schäfer
<i>Plato</i> R.M. Hare	<i>Kant</i> Roger Scruton	<i>Adorno</i> Rolf Wiggershaus
<i>Aristoteles</i> Jonathan Barnes	<i>Hegel</i> Peter Singer	<i>Arendt</i> Karl-Heinz Breier
<i>Aquino</i> Anthony Kenny	<i>Schopenhauer</i> Christopher Janaway	<i>Taylor</i> Ingeborg Breuer
<i>Montaigne</i> Peter Burke	<i>Kierkegaard</i> Patrick Gardiner	<i>Verhoeven</i> Wil Derkse
<i>Hobbes</i> Richard Tuck	<i>Marx</i> Peter Singer	<i>James</i> Rein Gerritsen
<i>Descartes</i> Tom Sorell	<i>Nietzsche</i> Michael Tanner	<i>Levinas</i> Joachim Duyndam & Marcel Poorthuis
<i>Spinoza</i> Roger Scruton	<i>Russell</i> A.C. Grayling	<i>Sartre</i> Martin Suhr
<i>Leibniz</i> G. MacDonald Ross	<i>Wittgenstein</i> A.C. Grayling	<i>Jaspers</i> Werner Schüßler
<i>Berkeley</i> J.O. Urmson	<i>Heidegger</i> Michael Inwood	
	<i>Gadamer</i> Kai Hammermeister	

Rein Gerritsen

James

LEMNISCAAT

Voor Ingrid

Omslag: Joost van de Woestijne

ISBN 90 5637 498 2

© Rein Gerritsen, 2004

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, geluidsband of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Druk: Drukkerij Wilco, Amersfoort

Bindwerk: Kramer, Apeldoorn

Dit boek is gedrukt op milieuvriendelijk, chloorvrij gebleekt en verouderingsbestendig papier en geproduceerd in de Benelux, waardoor onnodig milieuverontreinigend transport is vermeden.

Inhoud

Voorwoord	7
1 Leven en werk	13
2 De psycholoog	31
3 De levensfilosoof	57
4 De radicale empirist	77
5 De pragmatist	103
Conclusies	133
Verantwoording	141
Noten	145
Literatuur	159
Over de auteur	165

Voorwoord

‘Als het pragmatisme ons één belangrijk inzicht bijbracht, dan was het wel dit: wat van belang is in ons leven, zou ook van belang moeten zijn in de filosofie.’
– Hilary Putnam, *The Threefold Cord*, 70

De huis-, tuin- en keukenfilosofie van het Amerikaanse denken is een wijsgerige stroming die bekendstaat onder de naam ‘pragmatisme’. Het is een wijsbegeerte die niet al te lang wenst stil te staan bij de oorzaak van (intellectuele) problemen, maar die de nadruk legt op resultaten, op het vinden van oplossingen. Deze resultaatgerichtheid in het denken kan de moderne lezer ook terugvinden in het gedachtegoed van de Amerikaanse filosoof William James (1842-1910), de geestelijk vader van het pragmatisme. Behalve als bedenker van het pragmatisme wordt James ook gezien als de grondlegger van de godsdienstpsychologie en de psychologie als wetenschap.

James ontleende de naam ‘pragmatisme’ aan het Griekse woord $\pi\rho\alpha\gamma\mu\alpha$, wat ‘actie’ betekent (maar ook ‘deel van iets’) en waaruit onze woorden ‘praktijk’ en ‘praktisch’ zijn ontstaan. Een treffender benaming voor zijn hartenwens – een wijsbegeerte uitknobbelen die bovenal rekening houdt met de details van het praktische, alledaagse leven – had hij niet kunnen bedenken. Details waren in het denken van James namelijk even belangrijk als het grote geheel, dat wil zeggen: de detailvraag of het voor ons denken van belang is hoeveel keren wij per minuut ademhalen (en dat is het), was voor hem een kwestie die voorafgaat aan de grote wijsgerige vraag wat denken is, en daarom even legitiem om te onderzoeken als abstractere kwesties.

De wijze waarop James zijn versie van het pragmatisme introduceerde, is al even onorthodox als de doelstelling. Het verhaal begint met een anekdote. James maakte ooit met een aantal vrienden een tochtje door het Adirondack-gebergte. Eén van hen rende achter een eekhoorn aan om een boom heen. De geschrokken eekhoorn klampte zich instinctief aan de andere kant van de boomstam vast en schoof zodanig heen en weer dat hij, terwijl de man om de boom heen liep, steeds aan de tegengestelde kant bleef. Nadat ze dit spel een tijdje hadden gadegeslagen, ontstond er tussen de vrienden een discussie over de vraag: is de man nu om de eekhoorn heen gelopen, of is hij dat niet? Zonder twijfel was de man ten noorden, ten zuiden, ten oosten en ten westen om de boomstam heen gelopen, maar was hij door dat te doen ook om de eekhoorn heen gegaan? Als de man waarheidsgetrouw 'Ja' zou zeggen, dan kon de eekhoorn met evenveel gerechtvaardigde overtuiging tegenwerpen: 'Nee hoor, niets ervan, want de hele tijd hield ik de stam tussen hem en mij in, dus liep hij niet om *mij* heen.' Wie sprak er nu de waarheid?

Oppervlakkig beschouwd lijkt deze situatie op niets dat een serieus wijsgerig probleem zou kunnen opwerpen. Het voorbeeld oogt eerder als een triviaal fabeltje. Bij nader inzien voert dit voorbeeld, dat James in *Pragmatism* ter sprake brengt, ons echter regelrecht naar het hart van een relativiteitstheorie. In de bovenstaande anekdote draait immers alles om de vraag wat we bedoelen met 'eromheen gaan'. Enerzijds gebruikt de eekhoorn het begrip 'eromheen' op een wijze die relatief is ten opzichte van zijn eigen positie in de ruimte, terwijl de man anderzijds 'eromheen' gebruikt op een wijze die relatief is ten opzichte van een absoluut punt in de ruimte buiten de eekhoorn en hemzelf. En plotseling lijkt het erop dat een woord als 'eromheen', dat zo eenvoudig en eenduidig leek in zijn toepassingsbereik, maar uiterst betrekkelijk is en zelfs door en door ambigu. En dat was precies wat James be-

oogde met zijn pragmatisme als wijsgerige stellingname. Hij ontwierp het pragmatisme expliciet om vastgeroeste wijsgerige begrippen als ‘waarheid’, ‘kennis’, ‘zekerheid’ en ‘principes’ los te weken uit de context van hun omschrijving in het woordenboek, waar ze steriel in hun onmacht staan geboekstaafd, en betoogde dat we in plaats daarvan er goed aan zouden doen ons af te vragen wat ons arsenaal aan wijsgerige begrippen nu in feite, in de praktijk, te betekenen heeft.

William James schreef zijn boeken in een prachtig Engels; veel van zijn zinnen zijn literaire juweeltjes op zich. Dat wil niet zeggen dat zijn formuleringen direct toegankelijk zijn. In tegenstelling tot het werk van Immanuel Kant, waarbij de lezer voortdurend moet worstelen om de betekenis van ieder van zijn in ondoorzichtig Duits opgestelde zinnen te kunnen begrijpen, terwijl het totale plaatje al snel duidelijk is, is het juist de literaire kwaliteit van James’ teksten die een begrip van het totale plaatje dwarsboomt. De noodzaak om op zoek te gaan naar het detail en de voortdurende nuancering van zijn standpunten die daarmee gepaard gaat, gingen aan zijn vakgenoten veelal onopgemerkt voorbij. Dit maakte dat William James zich als filosoof onbegrepen voelde. Met zijn dood leek ook zijn wijze van denken te sterven. Hij liet geen ‘pragmatische school’ of ‘pragmatische stroming’ na.

Desalniettemin siepelden via *The Principles of Psychology* (1890) en *The Varieties of Religious Experience* (1903) – twee van James’ hoofdwerken – enkele van zijn ideeën door de kanalen van de geschiedenis der wetenschap en vonden een vruchtbare voedingsbodem in het denken van de natuurkundigen Niels Bohr en Wolfgang Pauli. En pas nu, vele jaren later, wordt het werk van William James door academische filosofen overal ter wereld serieus bestudeerd. Er is een ware ‘James-revival’ in de wijsbegeerte. Ongetwijfeld zal de hernieuwde aandacht voor James’ werk enerzijds iets te ma-

ken met de culturele zoektocht van Amerikanen naar een ‘filosoof met grandeur van eigen bodem’, en anderzijds zal deze ook samenhangen met een meer algemene intellectuele expeditie naar nieuwe ideeën. In Amerika is in 1996 een *William James Society* opgericht die het onderzoek naar James’ denken stimuleert, en sinds enkele jaren bestaat er ook een *European William James’ Project* dat vooral het oog richt op wijsgerige detailkwesties.

Dus wie was William James? Wat dacht hij? En wat behelst zijn pragmatisme nu precies? Dit boek – het eerste inleidende werk in het Nederlands over James – geeft de lezer een bruikbaar en inzichtelijk antwoord op die vragen.

De opzet van het boek

Hoofdstuk 1, ‘Leven en werk’, is een beknopte intellectuele biografie van William James. Bij James geldt bij uitstek het pragmatische adagium van de Amerikaanse filosoof Hilary Putnam dat wat van belang is in ons leven, ook van belang zou moeten zijn in de filosofie.

Centraal in hoofdstuk 2, ‘De psycholoog’, staat *The Principles of Psychology* (1890). Dit hoofdstuk voert de lezer aan de hand van een bespreking van de totstandkoming van dit boek mee naar een uiteenzetting van zijn twee grote ontdekkingen: (1) door het lichaam-geestprobleem in al zijn mogelijke varianten af te wijzen formuleerde James een complementariteitsbeginsel (de zojuist genoemde Niels Bohr zou dit begrip nadien weten toe te passen op de kwantumwereld, en dit begrip is momenteel één van de twee pijlers waarop de moderne, theoretische natuurkunde rust); en (2) tot ontstentis van zijn collega’s kwam James, na twaalf jaar onderzoek, tot de vaststelling dat de psychologie nooit een wetenschap kon worden. Beide zaken maken *The Principles of Psychology* niet alleen filosofisch levensvatbaar, maar ook interessant vanuit een wetenschapshistorisch oogpunt.

In hoofdstuk 3, ‘De levensfilosoof’, concentreren we ons op *The Will to Believe* (1897). William James, zo luidde het generaal wijsgerig oordeel tot voor kort, hoeven we als academisch filosoof niet *au sérieux* te nemen. Hij was meer een ‘levensfilosoof’, dat wil zeggen, op z’n best ‘een goedbedoelende, maar uiterst vage man’ (Bertrand Russell), op z’n slechtst misschien wel ‘een charlatan’ (Martin Gardner), die enkele aforismen gedebiteerd had en wat kalenderlevenswijsheden op zijn naam had staan. In dit tweede hoofdstuk zullen we zien dat deze situatie inmiddels drastisch gewijzigd is. Zijn ‘recht-om-te-geloven-doctrine’ vindt een steeds groter gehoor. Een nieuwe generatie James-commentatoren (voor het merendeel filosofen, maar ook enkele cultuurcritici), onder wie Hilary Putnam, John McDowell, David Lambirth, Jacques Barzun en John McDermott, wijst op de ‘onverbiddelijke logica’ die de hele *Will to Believe* doortrekt. Een voorbeeld hiervan is James’ revolutionaire invulling van de term ‘ervaring’, waarvoor hij het nodig achtte om de evolutietheorie van Darwin terzijde te schuiven en die van Darwins concurrent, de Britse bioloog Alfred Russell Wallace, te accepteren.

In hoofdstuk 4, ‘De radicale empirist’, komt het postuum gepubliceerde boek *Essays in Radical Empiricism* (1912) aan de orde. James radicaliseerde het empirisme door ‘ervaring’ niet te zien als de meest primitieve vorm van kennis (waaruit de rest van onze kennisstructuren dan opgebouwd worden), maar door het begrip ‘zuivere ervaring’, dat a-prioristische elementen bevat, hiertegenover te zetten. Voor de geschiedenis van de nieuwere wijsbegeerte is James’ aanpak van het begrip ‘zuivere ervaring’ van belang, omdat hij hiermee een antwoord wilde geven op het vraagstuk hoe het mogelijk is dat er noodzakelijke waarheden bestaan.

Centraal in hoofdstuk 5, ‘De pragmatist’, staat James’ hoofdwerk *Pragmatism* (1907). Dit boek toont James op z’n

best: het is een ‘filosofisch werk in uitvoering’. Het beslaat het hele spectrum van zijn wijsgerige interesses en vormt als het ware de spil tussen de kennistheoretische overwegingen en de moreel-religieuze aspecten van zijn wijsbegeerte. *Pragmatism* leest daarbij als een hartstochtelijk pleidooi voor de rechtmatigheid van het temperament als een stem in het wijsgerig debat. In dit hoofdstuk komt ter sprake waarom James, net zoals Kant dat voor hem deed, probeerde het rationalisme en het empirisme met elkaar te verzoenen. We zullen zien waarom James’ uitspraak ‘Waar is wat werkt’ (*Pragmatism*, 90) – een afgeleide van ‘Noodzakelijk waar is wat noodzakelijk werkt’ – niet gelezen mag worden als een waarheidsdefinitie, maar eerder gezien dient te worden als een thematisch generische uitspraak. Dat wil zeggen: over welke waarheidstheorie we het ook hebben (en dat zijn er nogal wat), elke theorie, ook al is de theorie zelf niet te definiëren, moet voldoen aan een zekere familiegelijkenis, als criterium dat ons in staat stelt om te weten wanneer we te maken hebben met een goede waarheidstheorie. (Denk bijvoorbeeld aan het begrip ‘stoel’. Wat een stoel is, valt niet te definiëren, maar alle stoelen delen de familiegelijkenis dat we erop kunnen ‘zitten’.) De familiegelijkenis bij alle potentiële kandidaten voor een goede waarheidstheorie bestond voor James uit het pragmatische criterium dat zij moeten *werken*. Uiteraard zal één van de vragen luiden: Wat verstond William James onder ‘werken’? En natuurlijk zullen er redenen worden aangedragen waarom James dacht dat de praktijk, het leven van alledag, uiteindelijk de toetssteen is van al onze beweringen.

In het afsluitende hoofdstuk ‘Conclusies’ draait het om de rol van de filosofie in de samenleving. Latere pragmatisten hebben in het voetspoor van James keer op keer getracht de wijsbegeerte weer terug te krijgen bij het publiek, onder het motto: ‘Terug naar James, terug naar het publiek.’

Leven en werk

Op 11 januari 1842 werd William James in New York geboren als eersteling uit het huwelijk tussen Henry James sr. (1811-1882) en Mary Robertson Walsh (1810-1882). Daarna zouden er nog vier kinderen volgen: de beroemde romanschrijver Henry James jr. (1843-1916), Garth Wilkinson James (1845-1883), Robertson James (1846-1910) en Alice James (1848-1892).

Henry James sr. was de zoon van William James of Albany (1771-1832), een Ierse immigrant die County Cavan, Ierland, tijdens de hongeroplaag van 1789 had weten te ontvluchten. Totaal berooid toog William James sr. bij aankomst in New England aan het werk. Binnen de kortste keren werkte hij zich op van klerk naar tabaksplanter naar grootgrondbezitter, met een gedrevenheid die zijn zakenpartners jaloers deed verzuchten: 'Toen *old Billie* naar Syracuse kwam, gebeurden de dingen voortaan zoals hem dat voor ogen stond.' Ten langen leste slaagde *old Billie* erin een gigantisch vermogen bijeen te sprokkelen bij de aanleg van het (nog steeds bestaande) Erie-kanaal. Van dit miljoenenkapitaal konden drie opeenvolgende generaties James in alle luxe leven.

Hoewel dat familiekapitaal goed uitkwam voor Henry James sr. – op dertienjarige leeftijd had hij zijn rechterbeen verloren tijdens een brand, wat hem belette fysieke arbeid te verrichten – beschouwde de pater familias van de James-familie het fortuin als een smet op het blazoen van zijn familie. Van oudsher waren de Jameses Ierse dichter-krijgers geweest die fanatiek tegen de Engelse overheersing hadden gevochten.

En nu zaten zij in zaken? In zijn autobiografie schreef een mistroostige Henry sr. over deze gang van zaken: ‘De breuk met de traditie en levenshouding van onze voorouders was compleet. Wij Jameses hadden ons in generaties nooit schuldig gemaakt aan het bedrijven van handel, nog niet voor een cent. [...] En nu? Nu leest de kroniek van mijn familie als een rapportage over vroegtijdige dood, afgebroken carrières, gebroken beloftes en verweesde kinderen.’ Van de tien broers en zussen van Henry sr. die de volwassen leeftijd haalden, stierven er zeven voor hun veertigste levensjaar. Volgens Henry sr. waren de tegenslagen die hun familie hadden getroffen en nog zouden treffen, te wijten aan het gebroken woord van zijn vader, die een zakenpartner in de steek had gelaten.

Een beroepsmatig leven was niet weggelegd voor Henry James sr. Het familiekapitaal ergens in investeren, of er handel mee drijven, was uit den boze. Volledig autodidact ontwikkelde Henry James zich tot een *man of letters*. Zijn fortuin stelde hem daarbij in staat de hele wereld af te reizen, zijn familie op sleeptouw nemend, om te zien hoe de mensen op andere plaatsen leefden, wat ze presteerden, en te ervaren hoe ze dachten. En James schrééf, voornamelijk op de boot, in de trein of in hotels, bezielde door de zelfopgelegde missie overal de voorvechter van de menselijke waardigheid te zijn. In vervoering publiceerde hij het ene na het andere geschrift. Hij schreef over socialisme en de samenleving, over de ideeën van de utopische socialist Charles Fourier en Henry David Thoreaus *Walden*, over een scala aan onderwerpen die als gemeenschappelijk thema een monistisch motief verrieden: Henry James sr. wilde laten zien dat alle dingen ter wereld, ondanks hun uiterlijke verscheidenheid en verspreiding door de wereld, op een dieper onderliggend niveau deel uitmaken van één omvattend AL.

Tussen de bedrijven door voedden Henry en Mary hun

kroost gezamenlijk op, met de hulp van enkele gouvernantes. Bij die opvoeding was er voor autoriteit geen plaats. Zo hoefden de kinderen niet naar school, ‘omdat ze daar toch niets kunnen leren wat van enig belang is voor hun verdere leven’, aldus een meesmuilende vader. In plaats daarvan zonden zij hun kinderen uit naar Zwitserland, Engeland (ten huize van John Stuart Mill), Frankrijk, Duitsland en Italië met de opdracht zich daar verder te oriënteren. Mochten ze gedurende hun omzwervingen iets van hun gading aantreffen, dan stond het ze vrij daar te studeren.

Aldus geschiedde. William James jr. – de hoofdpersoon van dit boek – gaf de voorkeur aan Duitsland, waar hij colleges ging volgen bij de fysioloog Emil DuBois-Reymond en de natuurkundige Hermann Helmholtz, en hij logeerde er ten huize van de gebroeders Grimm, de sprookjesboekenschrijvers. Henry James jr. liet zijn oog vallen op Parijs, waar hij contacten legde met gevierde schrijvers als Émile Zola en Guy de Maupassant.

Geïnspireerd door de mystieke notie dat wij allen kinderen van één en dezelfde goddelijke vader zijn, predikte vader James openheid van geest, wars van alle aardse autoriteit. Tegenover hem hoefden zijn kinderen geen verantwoording af te leggen voor hun doen en laten. Henry sr. liet zijn kinderen vrij – behalve in twee opzichten: ze dienden meesters te worden in het gebruik van de taal en ze dienden waarheidlievend te zijn. Hij stoelde dit standpunt op het mystieke idee dat God het Woord is. Vrijelijk vertaald betekende dit voor hem dat de taal en de waarheid geen van beide tot de zintuiglijke wereld behoren, maar eerder te beschouwen zijn als de getuigenisdragers van de menselijke inbreng in een op zich waardevrije wereld, die een normatief gehalte krijgt door de verhalen die wij elkaar vertellen.

Jammer genoeg, zo realiseerde vader James zich, is het een feit der menselijke natuur dat wij allemaal ijdeltoeren zijn.

Deze ijdelheid toont zich niet zozeer in allerlei uiterlijke opsmuk, ook al speelt dat zeker een rol, maar in het feit dat we altijd meer proberen te zeggen dan we ons met goed fatsoen kunnen veroorloven, waardoor we het risico lopen waarden in deze wereld te brengen die daar eigenlijk niet in thuishoren. Tegen deze vorm van ijdelheid dienen we ons zo goed mogelijk te wapenen, aldus Henry sr.

Voor de opvoeding van de kinderen kwam deze houding erop neer dat zij, in woord en geschrift, gedrild zouden worden in de oude kunst der retoriek, volgens welke het goede en het schone samenvallen, zodat de waarlijk wijze weet dat waarheid niet alleen een kwestie is van *wat* we zeggen, maar ook van *hoe* we het zeggen. Taal bestond ten huize van de Jameses niet louter uit woorden alleen, nee, taal en taalgebruik vertegenwoordigden een levenswijze, een houding ten opzichte van de wereld alsof het een ethisch reveil betrof. Met een gerust hart kunnen we stellen dat William en Henry de taal met de papepel kregen ingegoten.¹

In 1884 bracht William James op eigen initiatief en in eigen beheer een eerbetoon aan zijn vader door na diens dood in 1882 *The Literary Remains of the Late Henry James* uit te geven, waarvoor hij een lange inleiding schreef. William James zou, in tegenstelling tot zijn vader, kosten noch moeite sparen om aan te tonen dat tolerantie alleen maar verwezenlijkt kan worden als deze berust op een pluralistische grondslag. Met dit gedachtegoed was hij tijdens zijn studiejaren in aanraking gekomen.

Opleiding

In november 1861 schreef de negentienjarige William James aan zijn vader: ‘Zoals Wilky [zijn broer Garth Wilkinson James, RG] u een resumé stuurde over zijn plannen voor de toekomst, zo doe ik dat nu ook, in de hoop dat het uw goedkeuring kan wegdragen. Welaan: eerst één jaar scheikunde

studeren, daarna kom ik weer een jaartje thuis wonen; het volgend jaar breng ik dan bij Wyman door, daarna ga ik geneeskunde studeren; daaropvolgend een jaartje of vijf, zes, met Louis Agassiz op pad (naar Brazilië), en dan volgt ongetwijfeld de verstikking, een doodsnoed, te wijten aan de suffocatie van een teveel aan opgedane kennis.⁷

De universiteit die James hierbij op het oog had was Harvard.² Harvard zou echter nog enige tijd op zich laten wachten, want pas na veel omzwervingen zou een weifelende James zijn weg naar de universiteit vinden. Aanvankelijk koos hij voor een carrière als kunstschilder. Samen met de impressionist John LaFarge studeerde hij een jaar lang in het atelier van William Morris Hunt, een bekende Amerikaanse schilder, maar uiteindelijk besloot hij toch maar een andere weg in te slaan, daarmee zwichtend voor zijn vaders argument dat niets ter wereld beklagenswaardiger is dan een middelmatig kunstenaar die denkt dat hij een grootheid is. Enigszins mismoedig begon James toen maar aan een studie scheikunde, brak die studie na een jaar af om deel te nemen aan een expeditie naar het Amazonegebied in Brazilië onder leiding van Agassiz (waar hij doodziek van terugkeerde), om ten slotte voor een studie geneeskunde te kiezen. Geplaagd door een rusteloze natuur kon James zich niet voor de volle honderd procent concentreren op zijn medicijnenstudie, en hij studeerde daarnaast nog Engelse literatuur, filologie, geschiedenis, fysiologie en wijsbegeerte.

Belangrijker dan alle studieperikelen was dat James in Harvard in aanraking zou komen met de grote geesten van zijn generatie. In de jaren zestig van de negentiende eeuw maakten twee groepen geleerden de dienst uit in Harvard. Allereerst deed de literaire cirkel opgeld, de *Dead Poets Society* was toen nog springlevend. James Fields, hoofdredacteur van de *Atlantic Monthly*, trok van heinde en ver schrijvers van kaliber aan, zoals Hawthorne, Longfellow, Lowell,

Emerson, Whittier, Bayard Taylor en Harriet Martineau, terwijl het concurrerende tijdschrift *North American Review* onder de bezielende leiding stond van literaire grootheden als Peabody en later Lowell, Norton, Guerney en Henry Adams. William en Henry jr. profiteerden allebei van hun omgang met deze literaire kanonnen, hoewel Ralph Barton Perry (de onmisbare James-biograaf) daarbij aantekende: ‘Waar Henry deze mannen zag als zijn leermeesters en collega’s, daar zag William James hen als vrienden, maar vooral als bron van vermaak.’

Bovendien had zich in Harvard langzamerhand een wetenschappelijke kring geformeerd waartoe mensen behoorden als Asa Gray, Benjamin Peirce, Louis Agassiz, Jeffries Wyman en Wolcott Gibbs. In deze groep zou de jonge William James kennismaken met de twee mannen die hij als zijn directe intellectuele leermeesters zou beschouwen: de patholoog-anatoom Jeffries Wyman (1814–1874) en de bioloog Louis Agassiz (1807–1873).

Wyman, zachtmoedig van karakter, bescheiden en uiterst voorzichtig in zijn formuleringen, was in William James’ ogen ‘een heilige’. Agassiz, met zijn onvoorwaardelijk geloof in objectiviteit, beschouwde hij als ‘een gigant – enthousiast, dominant, een man met een onweerstaanbaar charisma’. Perry beschrijft hoe James zich tot beide mannen verhiel: ‘Het eerste wijsgerige probleem waar [William James] zich op systematische wijze mee zou bezighouden, was het probleem van de evolutietheorie, en hier vertrouwde James op Wyman als de eerste die hem de weg toonde. Dit, tezamen met het ideaal van wetenschappelijke integriteit, zou zijn intellectuele schuld aan Wyman zijn. Aan Agassiz dankte hij zijn interesse voor wetenschappelijke vraagstukken. [...] Boven alles leerde hij van Agassiz dat abstracte kennis altijd pas op de tweede plaats komt, nadat men zijn kennis eerst in de praktijk heeft leren toe te passen.’

Na veel vijven en zessen zou James in 1868 uiteindelijk toch zijn doctorsgraad behalen. Voor praktiserend arts was hij echter niet in de wieg gelegd, te meer daar hij rond 1870, op achtentwintigjarige leeftijd, in de zwaarste geestelijke crisis van zijn leven raakte.

Crisis

Van jongs af aan had William James geleden aan zware depressies die gepaard gingen met nachtmerries, visioenen en waandenkbeelden. Waren zijn klachten psychosomatisch, fysiek of mentaal, zo vroeg hij zich bezorgd af. Tijdens zijn studietijd diagnosticeerde een bevriende arts dat James leed aan een ernstige vorm van angina pectoris – een hartkwaal die hem uiteindelijk ook, op achtenzestigjarige leeftijd, het leven zou kosten. Goede geneesmiddelen waren er destijds niet voorhanden en het gebruik van het paardenmiddel laudanum (een cocktail van opium vermengd met alcohol), met het vooruitzicht een gedrogeerd leven te leiden, schrikte James af. In plaats daarvan bezocht hij diverse kuuroorden overal ter wereld, in de hoop dat koudwaterbaden, zoutwaterbaden en zwavelhoudende baden hem verlichting zouden bieden.

Wat de situatie nog verergerde was dat James als medicus, opgeleid conform de denkbeelden van het negentiende-eeuwse medisch materialisme, vreesde dat zijn aandoening endogeen van aard was, niet te genezen, en dus onontkoombaar en uiteindelijk fataal.³ Een leven op een fysiek laag pitje zou zijn onafwendbaar lot zijn. Uit zijn dagboeken, die hij gedurende die periode nauwgezet bijhield, blijkt dat hij iedere dag weer opnieuw een gevecht leverde met zijn doodsangst. In 1870, op achtentwintigjarige leeftijd, overwoog hij zelfmoord. Volgens hem was dat het meest mannelijke ding om te doen. Alles was beter dan een leven te leiden waarin iedere inspanning al te veel kon zijn.

In een poging zijn angst voor de dood te overwinnen, nam James op een dag de beslissing: leef, wees bang voor de dood, maar laat die benauwdheid nooit een reden zijn om van je leven een hel te maken. Hij kwam tot deze beslissing na lezing van het werk van de Franse filosoof Charles Renouvier (1815–1903). Deze kennismaking bracht in het leven en denken van James een beslissende wending teweeg. Renouvier overtuigde James ervan dat de kracht van het denken een actief beginsel kan zijn tot lichamelijk herstel. Op 30 april 1870 tekende James in zijn dagboek op: ‘Gisteren bereikte ik het dieptepunt. *Ik moet iets doen*. [...] Ik zie niet in waarom zijn [Renouviërs] definitie van de vrije wil – “het in stand houden van een gedachte *omdat ik dat zo verkies*, terwijl ik ook iets anders had kunnen denken” – noodzakelijkerwijs de omschrijving van een illusie zou moeten zijn. Mijn eerste handeling uit vrije wil zal zijn in het bestaan van een vrije wil te geloven.’

Deze gedachtesprong is typisch jamesiaans. Er is een onmiddellijke overgang tussen een existentiële beslissing en het idee dat wijsbegeerte dient als therapeutisch hulpmiddel. Wijsbegeerte, in James’ ogen, was vanaf dat moment niet zomaar een studie die men wel of niet verkiest te volgen, nee, de filosofie was onafwendbaar als middel om zin te geven aan het leven van een individu. Voor James werd de vraag: *Hoe te leven?* daarmee de belangrijkste filosofische vraag. Hij zou de wijsbegeerte leren in te zetten als middel om zichzelf te redden. Al doende kwam hij tot de ontdekking dat het bestaande wijsgerige kader voor hem als remedie niet veel kon betekenen. Zo verfoeide hij de ideeënwereld van Plato, die in zijn ogen veel te abstract was en te weinig in verband stond met de concrete ervaring; het hegelianisme, dat in Amerika zijn hoogtijdagen vierde, beschouwde hij als corrupt en door en door pervers; het gedachtegoed van Nietzsche en Schopenhauer omschreef hij snerend als ‘het klagelijk geschrei

van twee stervende ratten'; en ook het positivisme kon hem niet bekoren. Over de wijsbegeerte van Immanuel Kant schreef hij: 'Een studie naar Kant is een studie naar een uitgeput onderwerp. Het loont de moeite niet, dus moeten we als filosofen om Kant heen.'

James bestudeerde gedurende die jaren alles waar hij de hand op kon leggen, maar trof er niets van zijn gading bij. Natuurlijk maakte hij kennis met opvattingen die hem konden bekoren – zo was hij een groot bewonderaar van de werken van William van Ockham en Protagoras. Maar als totaalpakket? Nee! Voor hem zat er maar één ding op. Net als Aristoteles, Protagoras, Plato, Diogenes en een hele reeks illustere voorgangers voor hem gedaan hadden, zou hij zijn visie op de wereld gestalte geven, gedreven door strikt persoonlijke motieven en aangevuurd door een weetgierig temperament. James moest en zou zijn eigen stempel op de wijsbegeerte zetten. Daarvoor achtte hij het nodig om een soort van psychoanalyse te ondergaan: hij moest eerst 'de zieke elementen' uit zijn geest weren.

Rond deze tijd, aan het begin van de jaren zeventig, sloot James zich aan bij *The Metaphysical Club*. Deze studentikoze groepering, waartoe onder meer Chauncey Wright, Oliver Wendell Holmes jr., Nicolas St. John Green en Charles Peirce behoorden, had haar naam te danken aan de balsturige houding van haar leden. Zoals Peirce nadien schreef: 'Het agnosticisme zat destijds hoog in het zadel en keek op alles neer wat naar metafysica riekte. Vandaar dat wij onszelf uitriepen tot de Metafysici, als een noodzakelijk tegenwicht.' Naar buiten toe stelden de leden zich uitermate provocerend op door tijdens iedere lezing waarin de leer werd gepredikt dat men de eerste oorzaak der dingen niet kan kennen, een hartsochtelijk pleidooi te houden voor de tegengestelde stelling. Binnenskamers rijpte echter langzamerhand het idee dat het mogelijk moest zijn om niet alleen de wetenschap maar ook

de wijsbegeerte te naturaliseren, dat wil zeggen: te enten op de nieuwe evolutietheorie van Charles Darwin. Ook wat onze ideeëngeschiedenis betreft, zo redeneerden de Metafysici, overleven alleen de denkbeelden die 'het beste aangepast' (*the fittest*) zijn. Mocht uiteindelijk blijken dat er maar één idee overleeft, dan is het monisme waar, maar aangezien we met een heleboel denkbeelden te maken hebben waarvan we (nog) niet kunnen vaststellen of die waar of onwaar zijn, lijkt het pluralisme op voorhand de meest levensvatbare hypothese.

Charles Peirce gaf aan dit idee de naam 'pragmatisme' mee. (James, die zichzelf ook zou uitroepen tot pragmatist, deed dat, zoals we in het vervolg zullen zien, op heel andere gronden dan Peirce.) Aan zijn betrokkenheid bij de *Metaphysical Club* hield James een levenslange vriendschap met Peirce over, maar van groter filosofisch belang voor hem was dat hier, in deze jaren, het inzicht bij hem rijpte dat, *sui generis*, niets of niemand het recht heeft om aan iemand anders de wet voor te schrijven over wat te denken en hoe te leven. Dit idee zou James later filosofisch funderen in wat hij omschreef als de doctrine van 'het recht om te geloven'.

Maar zover was het toen, omstreeks 1872, nog niet. In die tijd begon James met het opleggen van een *mind-cure* aan zichzelf. Hij stelde alles in het werk om zijn gedachten te zuiveren van onjuiste denkbeelden. Hij las het werk van natuurkundigen als Maxwell, Faraday en Newton, zowel om therapeutische redenen als ter verdieping van zijn algemene kennis. Al studerende raakte hij er steeds dieper van doordrongen dat de natuurwetenschappen niet alleen heel krachtig in hun determinisme, maar ook uiterst onzeker zijn. De bevindingen van de natuurwetenschap zijn per definitie hypothetisch van aard, voorlopig van karakter, onderhevig aan verandering en altijd voor verbetering vatbaar. En juist die feilbaarheid van de wetenschap vraagt om een voortduren-

de actieve inbreng van mensen, als de wetenschap zich tenminste verder wil ontwikkelen. Jammer genoeg menen de beoefenaars van de natuurwetenschappen, op de welkome dissidente enkeling na, dat zij hun resultaten op een absolute wijze moeten presenteren.

Door zo'n absolutistisch rookgordijn op te trekken, zo zou James jaren later beargumenteren in *The Will to Believe* (1897), moffelen wetenschappers het voorlopige karakter van hun conclusies stilletjes onder de tafel. En die heimelijkheid werkt ook in maatschappelijk opzicht door. Allereerst kweekt een canonieke presentatie van de wetenschap en wetenschapsbeoefening een passieve houding bij studenten, als het gevolg van een verregaande indoctrinatie, maar daarnaast voedt het absolutisme bij 'de gewone man' een onverschilligheid ten aanzien van alles wat maar riekt naar wetenschap, als iets wat per definitie 'te moeilijk' is. Voor James leverde dit een saillant feit op waarvoor hij een verklaring wilde geven.

Tedium vitae

Wij allen kennen het hedendaagse beeld van de Amerikaan als iemand die overloopt van activiteit, die bruist van ondernemingsgeest en een toonbeeld van standvastigheid is. Tegenover dit stereotype van de daadkrachtige Amerikaan staat het negentiende-eeuwse beeld. Veel jongelingen uit de goede middenklasse leden destijds aan een mysterieuze aandoening die de naam *neurasthenia* (zenuwzwakte) kreeg. De ziekte uitte zich door tijdelijke blindheid, lusteloosheid, overspannen reacties en overgevoeligheid. Precieze aantallen uit die tijd zijn niet bekend, maar voorzichtige schattingen wijzen op endemische proporties, vooral in de omgeving van New England, James' habitat. Het vrouwelijk deel der bevolking hield men rustig met het verstrekken van opiaten, zoals laudanum, en het drinken van cocaïnehoudende dranken

(Coca-Cola ontstond in die tijd als merknaam). Voor het mannelijk deel was actieve deelname aan de burgeroorlog en de bezetting van de Filippijnen, in zekere zin, een uitkomst.

James, zelf ook een slachtoffer van deze ziekte, herdoopte het verschijnsel tot *tedium vitae*, levensmoeheid. Hij weet de oorzaak hiervan aan *l'ennui*, de pure verveling van mensen die het te goed hebben gehad. Een tweede oorzaak school volgens hem in de verregaande passieve opstelling van zijn leeftijdgenoten, in het bijzonder zij die hoger onderwijs hadden genoten, wat aangekweekt en gevoed werd door de verkondiging van en het geloof in een materialistisch wereldbeeld. Had de jongeling daarbij ook nog een protestantse opvoeding genoten, dan zat hij klem in de bek van een nijptang, 'van onderaf' bekneeld door het geloof in een deterministische wereld, 'van bovenaf' door het geloof in een gepredestineerde wereld. Zo bezien is zenuwzwakte de uiting van een lichaam dat tegen wil en dank op non-actief is gesteld, terwijl onze neurofysiologie daartegen luidkeels protesteert.

Tegen deze achtergrond tekenen zich de contouren af van het grote probleem waarmee William James zich ging bezighouden: hoe, in één hart, de wetenschap te rijmen met het geloof? Beide zijn immers even absoluut in hun pretenties. Het farmacon, zoals James dat voorstelde, is beginnen met het absolute karakter van zowel de natuurwetenschappen als de religie te vervloeken en de straat op te gaan, risico's durven te nemen. James' lijfspreuk luidde: '*Damn the Absolute.*'

James stelde zijn leven in de waagschaal. Met een typische 'aardje-naar-zijn-vaartje'-mentaliteit testte hij zijn ideeën meteen in de praktijk. Hij nam risico's. Dit levert het vreemde beeld op van een hartpatiënt die halfblind te voet door het meest woeste gedeelte van de Rocky Mountains trekt. Gedurende deze eenzame omzwervingen werd hij een aantal malen getroffen door een hartaanval. Over zulke tegenslagen en de goede kanten ervan berichtte hij dan nadien in artikelen

die wemelden van de voorbeelden hoe hij zulke situaties het hoofd bood, in de hoop dat zijn lezers er moed uit konden putten.⁴ Typerend voor James was dat hij de praktijk van het leven vrijwel onmiddellijk vertaalde in theoretische essays. Drie van die essays – ‘Remarks on Spencers “Definition of Mind as Correspondence”’, ‘Brute and Human Intellect’ en ‘Quelques Considérations sur la Méthode Subjective’, alle drie gepubliceerd in 1878 – bezorgden James van de ene dag op de andere internationale faam als filosoof. Hier was iemand aan het woord die de publiekelijke behoefte aan een goed verhaal over de dingen van alledag wetenschappelijk wist te onderbouwen.

Voorts kwam James tot de ontdekking dat zijn persoonlijke problemen, fysiek en mentaal, veroorzaakt werden door een aantal opgedane, o zo verkeerde gewoontes. Onder normale omstandigheden, redeneerde hij, is het vermogen gewoontes te vormen een enorm evolutionair voordeel: het maakt onze handelingen sneller en efficiënter en laat meer tijd over voor hogere, cognitieve processen. Wie er iedere ochtend uitgebreid over moet nadenken hoe hij zijn schoenveters vastknoopt, verliest een hoop tijd die misschien beter besteed had kunnen worden. Helaas kunnen gewoontes zich ook tegen hun rechtmatige eigenaar keren: een verkeerde lichaamshouding is nauwelijks nog te corrigeren.

Gewoontes spelen zich niet alleen af op fysiologisch niveau, maar dringen ook door tot op een cultureel plan. Een gewoonte, aldus James, ‘is het reusachtige vliegwielt van de maatschappij, haar kostbaarste behoudende kracht. Het is immers de gewoonte die de mijnwerker onder de grond houdt en de visser op zee. Gewoontes houden ons binnen de grenzen van onze opvoeding.’

In zijn jonge jaren, toen hij nog meer onder invloed stond van de deterministische wereldbeschouwing van die tijd, had James altijd gedacht dat mensen, dus ook hijzelf, op de een